

Зважаючи на сучасні суспільно-політичні події, вкрай необхідним є польове обстеження тих теренів України, що знаходяться в безпосередній близькості до військових дій (зони АТО). Ця місцевість цікавить не тільки етнологів, але й істориків, соціологів, політологів та інших гуманітаріїв. Саме тому впродовж 3–8 жовтня 2017 року науковці відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Микола Бех (керівник), Богдан Сауляк, Віталій Іванчишен, Аліна Ярова, Віталіна Юрченко, у рамках виконання планової теми «Етнокультура, ідентичність та етносоціальні процеси в Україні: європейський вимір. Слобідська Україна», провели етнографічну експедицію на Слобожанщину.

ГОСПОДАРСЬКА КУЛЬТУРА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ В ДИНАМІЦІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПРОТЯГОМ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Микола Бех, Віталій Іванчишен, Богдан Сауляк

Шляхом польового й кабінетного інтерв'ювання, фото- та відеофіксації учасники експедиції отримали матеріал, який дає змогу виокремити локальну специфіку етнокультури мешканців окресленого регіону. Зауважимо, що процес збирання польового етнографічного матеріалу тривав у населених пунктах двох областей – Харківської (Ізюмського, Барвінківського, Борівського й Куп'янського районів) та Донецької (Слов'янського району). Основними напрямками дослідження було обрано проблеми збереження й трансформації традиційної матеріальної культури (ярмарків, житла, ремесел, промислів та господарських занять) і духовної культури (похорон, сімейний та суспільний побут) слобожан. Переважну частину респондентів склали сільські мешканці (віком від 60 років). Співробітники відділу накопичили цінний польовий щодо культури й побуту, зокрема провели етнолінгвістичний аудіозапис, зібрали наративи з усної історії регіону, зафіксували дані про традиційні родини, сучасні сімейні стосунки, поховально-поминальну обрядовість. У контексті фіксації стану матеріальної культури було отримано матеріал щодо традиційного вбрання українців Слобо-

жанщини, народної кулінарії, видів господарської діяльності (рільництва, городництва, тваринництва, бджільництва, рибальства, деревообробки).

Важливою складовою етнокультури населення східної частини Слобідської України є аграрна сфера діяльності. Хліборобство як галузь рільництва до початку ХХ ст. було консервативною ділянкою виробництва. Побутували традиційні знаряддя праці, які повільно вдосконалювалися, що визначило певні риси українського села минулого століття. На території Східної Слобожанщини злакові й городні культури вирощували за давніми землеробськими звичаями та обрядами до середини ХХ ст.

Для прикладу можна навести с. Оскіл Ізюмського району. Матеріали, зібрані попередніми поколіннями етнографів в цьому населеному пункті¹, дають змогу простежити зміни, що відбулися в етнокультурі села протягом ХХ ст.

Упродовж 1920-х років у селах Південно-Східної Слобожанщини існувала система землекористування, яка сформувалася в другій половині ХІХ ст. Вона існує й сьогодні.

Це, зокрема, садиба, поле та сінокіс. У той період у селах регіону створювалися радянські господарські колективні об'єднання — сільськогосподарські артіль, комуни, комбуди, колгоспи, що згуртовували найбідніших селян і наймитів. Проте їхня кількість становила незначну частку населення села. Скажімо, у 1930 році в обстежуваному с. Оскіл проживало 6333 осіб; членами сільськогосподарської артіль було лише 2446 осіб².

Садиба зазвичай була обнесена плетеним тином чи парканом із двох-трьох жердин і ділилася на три огорожені частини — «двір», «тік» і «город». У 1970—1990-х роках зводили високі паркани (майже в зріст людини) із дощок або шиферу. Досить поширеними були огорожі з металевої сітки. Починаючи із 1990-х років, виникають бетонні й кам'яні мури. У дворі зводили будинок, комору із «засіками», хлів для худоби та викопували погріб для зберігання овочів.

Селянським городам традиційно відводили місце в межах садиби, а на початку ХХ ст. під картоплю могли використовувати найродючіші ділянки на полях і луках. Восени вносили органічні добрива. Найчастіше це був гній, який протягом року заготовляли в господарствах, де й дотепер зберігається традиція його розподілу: курячий послід вносили під огірки, капусту та цибулю; кінський гній використовували для теплиць; гноєм від великої рогатої худоби удобрявали іншу частину городу; свинячий гній перестоював кілька років. Город переорювали плугом, а навесні розпушували землю ралом, драпаком («лапчун») або сапою («сапачка»). Найбільшу ділянку відводили під картоплю, яку садили навесні, коли прогрівалася земля. Висаджували її під лопату або плуг. Інформатори зазначають, що в першій половині ХХ ст. в регіоні заборонялося виконувати польові роботи до Благовіщення (7 квітня), однак цього не завжди дотримувались. Наприклад, у деяких селах Ізюмського району Харківської області та Слов'янського району Донецької області картоплю садили на Благовіщення.

«Хоч відро треба посадити цього дня», — повідомили респонденти. Нестійкі до холоду гарбузи, огірки, помідори та капусту садили перед Трійцею. Часник висаджували на Покрову, утеплюючи його листям, щоб не померз узимку. На початку ХХ ст. в господарствах регіону сіяли коноплі, під які намагалися відводити найбільш угноєні ділянки городу, проте коли на початку 1950-х років у вжиток масово ввійшов фабричний одяг, рослина поступово зникла із селянських городів.

Починаючи із середини 1930-х років, город почали ділити на дві рівні частини. На одній сіяли кукурудзу, на іншій — решту городніх культур (картоплю, гарбузи, кабачки, кавуни, огірки, помідори, капусту, цибулю і часник). Кукурудзу сіяли на корм для худоби та домашньої птиці. У такий спосіб господарі проводили сівозміну. Зазначені трансформації пов'язані з остаточним встановленням колгоспної системи в регіоні й зменшенням площ селянських наділів, які почали обмежувати городом (площа становила від 0,3 до 0,5 га.).

На початку ХХ ст. основним земельним масивом було поле, на якому вирощували злакові культури: жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, кукурудзу. Традиційно поле ділили на три частини. Землі, які відводили під пар, називали «толокою», як і на всій території України. Весною й літом на цих землях випасали домашню худобу, що було зумовлено необхідністю підвищення родючості ґрунту та його удобрення. Випасаючи тварин на цих ділянках та влаштовуючи стійбища для них, господарі відповідним способом угноювали поле. У серпні землі, які були відведені під толоку, переорювали. Озимину зазвичай починали збирати в другій половині липня, потім стерню переорювали на зиму («зяб»). Навесні переорану ділянку засівали яровими культурами (ячменем, вівсом, гречкою), перед тим розпушивши ґрунт бороною. Наступного року ця ділянка знову ставала толокою. Отже, для забезпечення родючості ґрунтів запроваджувалася сівозміна, що було складовою народної агрономії. На початку

XX ст. поряд з трипільною системою землекористування побутувала п'ятипільна (тільки п'яту частину поля відводили під пар). Однак, починаючи з 1920-х років, ділянки, які були під паром, засівали культивованими травами (тимофіївкою, люцерною) або кукурудзою на корм для тварин (силос). П'ятипільна та травозмінна системи рільництва були досконалішими, тому протягом 1920–1930-х років вони замінили трипільну. Водночас деякі господарі дотримувалися традиції, залишаючи землі відпочивати (під пар). Восени чи навесні вносили органічні добрива, відтак улітку переорювали під озимину (жито або пшеницю)³. Основною злаковою культурою в селах досліджуваного регіону була ярова пшениця (на відміну від півночі Слобожанщини, де вирощували жито). Нею засівали третю частину всього земельного масиву.

Орний характер землеробства передбачав відповідне технічне забезпечення. Орали в основному плугом. Побутовав плуг «з передком», який складався з двох частин: робочої — плуга та тягової — передка (коліс). Наприкінці XIX ст. на досліджуваній території був широко розповсюджений традиційний український плуг. Дослідник В. Іванов зазначав: «Оранка відбувається важкими саморобними плугами та удосконаленими (лекшими плугами кустарного виробництва) — останні з'явилися років три-чотири назад і скоро, здається, увійдуть у загальне використання⁴. Справді, на початку XX ст. плуги заводського виробництва повністю витіснили традиційний (дерев'яний) плуг. Для оранки городів використовували також плуги «без передка» (легший і досконаліший фабричний варіант традиційного плуга). Крім плуга, побутувало багатозубе рало з трикутною рамою, яке застосовували для культивування землі (ралили «зяб») або розралення стерні для висівання озимини («посів під рало»). У кінці XIX — на початку XX ст. використовували драпаки («лапчуни»), які краще й швидше розрихлювали землю, ніж рало. На початку XX ст. також застосовували «про-

польники», робочий механізм яких схожий на багатозубе рало. Ними прополювали картоплю, баштанні культури, соняшник і кукурудзу. Розпушували ґрунт рамочними боронами. Побутували борони з дерев'яними зубами (які виготовляли з твердих порід дерева — дуба, ясена), і залізними, що їх виготовляли місцеві ковалі. Для розпушування також використовували залізничні костилі (служували для скріплення рейок із дерев'яними шпалами на залізничному полотні).

Крім тяглових знарядь, селяни для обробітку ґрунту застосовували ручні знаряддя — сапу і лопату. Урожай збирали серпом і косою, яка була продуктивнішою. Молотили зернові ціпом, а від 1930-х років у колгоспі були вже молотильні машини («лобогрійки»). Слід зазначити, що хоча механізація села в досліджуваному регіоні відбулася досить рано, у 1930–1950-х роках частка тягової живої сили в сільськогосподарському виробництві була домінуючою (після війни для обробітку землі колгоспники використовували корів). Остаточна механізація села припадає на 1960-ті роки. Респонденти згадують, що з 1970-х років механічні трактори замінили живу тяглову силу. Проте в 1990-х роках в підсобних господарствах знову збільшилася кількість живої тягової сили, зокрема коней. У кожному з відвіданих нами сіл і сьогодні є господарства, у яких тримають коней.

Окремим системним компонентом традиційної етнокультури мешканців Слобожанщини залишаються господарські заняття і промисли. Виражену актуальність зберігають ті, що мають специфіку продовольчого забезпечення й дають можливість додаткового заробітку. У системі господарського укладу слобожан важливу роль досі відіграють традиційні пасічництво і рибальство. Ізюмщина є чи не найпридатнішим місцем для розвитку цих уподобань українців (наявність значних лісових масивів, басейн річки Сіверський Донець тощо).

Мандруючи селами Ізюмського району, можна було спостерігати осінню риболовлю як

місцевих, так і приїжджих рибалок. Сьогодні превалюючим є індивідуально-любительський лов поплавковою вудкою (простого й донного типу) і спінінгом. Загалом респонденти літнього віку згадують лов «вершею», «хваткою», «корзиною», а також «ловлю руками», що було поширене в середині — другій половині ХХ ст. Водночас, рефлексуючи щодо причин зникнення традиційних способів лову риби, більшість мешканців акцентувала свою увагу на тому, що саме в цей період було забруднено Сіверський Донець і, як наслідок, — зменшилася кількість риби в річці.

Під час експедиції було зібрано багатий етнографічний матеріал про ставкову риболовлю, риболовні господарства. Водночас зауважимо неефективне господарювання орендарів громадських водоймищ. На більшості орендованих ставків вилов риби або заборонений, або проводиться за відповідну плату, що викликає в мешканців населених пунктів обурення. Забруднення, висихання ставка чи відмова орендаря вирощувати рибу викликають громадський осуд і суперечки з місцевим самоврядуванням, створюються громадські об'єднання із захисту місцевих водоймищ.

На теренах Ізюмщини сьогодні поживається розвиток традиційного бджільництва. Зокрема, у с. Кам'янка домашнім пасічництвом займається понад два десятки людей різного віку. Зауважимо, що жителі цього села є мігрантами, які за певних обставин (можливість працевлаштування, укладення шлюбу) переселилися сюди в другій половині ХХ ст. Більшість пасік налічують до десяти вуликів і є стаціонарними. Пасічники орієнтуються переважно на виготовлення меду, причому як для забезпечення потреб власної родини, так із метою отримання додаткових продуктів. Цікавими є спогади бджоляра С. Пташнікова (1957 р. н.), який розповів про умови розвитку бджільництва в 60—90-х роках ХХ ст., проводячи історичні паралелі із сьогоденням. Він запозичив досвід від батька й отримав фахову освіту з бджільництва. С. Пташников згадував часи, коли працював

на колгоспній пасіці, коли частину заробітної платні отримував медом, коли забороняли тримати пасіку, що налічувала понад двадцять вуликів тощо. У селах Долина та Краснопілля Словолянського району Донецької області зафіксовано відомості про покоління пасічників родини Бондаренків. Г. Бондаренко (1938 р. н.) наголосила, що після смерті чоловіка деякий час власноруч доглядала за пасікою, пізніше цим зайнялися її сини.

Вагомим сегментом традиційної культури й системи забезпечення мешканців Слобідської України було млинарство. На жаль, більшість опитаних респондентів згадували лише епізодичні факти про існування млинів, переважно водяних.

До середини ХХ ст. майже в кожному селі досліджуваного регіону були майстри, що займалися виготовленням бондарного посуду для потреб місцевого населення. Проте вже у ХХІ ст. зібрати відомості про цей (раніше важливий) елемент матеріальної культури досить складно, тому традиційне бондарство Слобожанщини вимагає поглибленого вивчення.

На теренах Ізюмщини майстри-бондарі виготовляли широкий асортимент господарського начиння: діжки, бочки, бодні, маслобійки, хлібні діжі, відра, дійниці, жлукта тощо. Основною деревиною, з якої виготовляли переважну більшість бондарних виробів, був дуб, що вважався міцним і довговічним матеріалом. Використовували бондарі й більш легку для обробки деревину: сосну, осику та липу.

Для вироблення трості (клепки) обирали рівну деревину без сучків, яку розрізали на потрібний розмір і розколювали сокирою, отримуючи заготовки. Рік або й більше їх сушили на горищі, укладаючи «колодязьком» одна на одну. Стругали трості за допомогою струга або рубанка, після чого їх уклали в металевий обруч необхідного розміру. Після набивання всіх обручів середину вичищали шершебком з півкруглим лезом.

Окремим технологічним процесом було нарізання і вставлення дна в бондарні виро-

би. Канавку (утор) для укладання дна вирізали за допомогою спеціального інструмента — уторника з 4—5 металевими зубцями. Далі утор циркулем ділили на шість рівних частин. Потім отриманий розмір позначали на 2—3-х дощечках, скріплених між собою кількома дерев'яними кілками або металевими гвіздками, і обрізали лучковою пилкою. Так виходило дно, краї якого обтісували сокирою або стругом, доводячи до потрібної ширини утора.

За період експедиційного дослідження також вдалося зібрати інформацію про традиційний транспорт (брички, гарби, безтарки, сани), поширений на теренах Південно-Східної Слобожанщини. Його виготовленням займалися стельмахи — майстри, що працювали в колгоспних господарствах. Характерною для регіону є специфічна конотація терміна «бричка»: там так називали не виїзний транспорт, а традиційний господарський віз.

Ходова частина брички складалася з передка, задка та з'єднувального засобу — розвори. Її передок складався з металевої осі, дерев'яного подосейника та подушки, що з'єднувалися П-подібними хомутами. Поверх подушки укладався масивний дерев'яний брусок — насад, що з'єднувався посередині металевим шворнем, у просвердлений суцільний вертикальний отвір конструкції. Також до передка брички кріпили дишель для парного запрягу або оглоблі для одноконки. Задок ходової частини брички повністю з'єднувався чотирма металевими П-подібними хомутами, оскільки потреби влаштувати тут тягловий і поворотний механізми не було.

Передню і задню осі брички з'єднували довгим бруском — розворою, що в передній частині мала металевий «язичок», яким закріплювалася до шворня. За задньою віссю розвора закріплювалася дерев'яним або металевим клинком. Для більшої стабільності брички середину розвори та задню вісь з'єднували штучною розвилкою — сницею.

Кузов брички складався з нижньої дошки і двох драбин, що кріпилися до задовбаних по

краях насаду ручиць. Конструктивно інший кузов мала безтарка, яку використовували для перевезення вантажів насипом. Це був прямокутний ящик, збитий з дощок, що мав «заслонку» для зручного висипання вантажу.

Окремо слід розглянути гарбу. Цей вид транспорту був поширений в досліджуваному регіоні як засіб перевезення снопів, сіна чи соломи з поля. Від брички гарба відрізнялася високими й широкими боковими драбинами, що розширялися доверху. Вона мала також люшні, які мали вигляд дерев'яних брусків, що нижньою частиною закладалися на вісь, а верхньою додатково підтримували ручицю, з'єднуючись з нею налюшником.

Згадували респонденти й про побутування в довоєнний період дерев'яних коліс, що склалися зі ступиці, спиць та обода. Пізніше їх почали оковувати металевою шиною, а в ступицю забивали чавунну втулку для подовження експлуатаційних характеристик колеса.

Процес виготовлення колеса розпочинався з точіння дубової ступиці на токарні з ручним або ножним приводом. Ясенові спиці витісували за допомогою прямого струга на спеціальній лаві — кобилниці. Ясенові заготовки для ободів парили в парній і обгинали навколо круглої колодки необхідного розміру. Шинк натягували в кузні, де коваль звариював її кінці в горні й натягував на колесо, користуючись при цьому круглою кам'яною підставкою з гвинтом посередині, яким затискали колесо, та довгими ключами-жердинами з металевим гаком на кінці.

Традиційним зимовим засобом пересування в населених пунктах Південно-Східної Слобожанщини були сани, що склалися з двох полозів, чотирьох копилів, двох опленів і кузова. Полози саней були завдовжки 1,5—2 м й виготовляли їх з деревини груші або дуба з природним вигином біля кореня. У кожен полоз задовбувалося по два вертикальні невисокі копили, які між собою попарно з'єднувалися опленом — дерев'яним бруском. Далі поверх оплена набивалися дошки, що слугували своєрідним кузовом.

Запрягали в традиційний транспорт волів або коней. До 1960-х років, як і повсюдно в Україні, головною тягловою силою були запряжені в ярмо воли. З верби або осики майстри вистругували верхню масивну частину ярма з двома чашовинами по краях, що двома вертикальними сницями та занозами з'єднувалися з підгорлям. Коней запрягали в хомут, який складався з двох дерев'яних кліщів, обгорнутих житньою соломою та обшитих шкірою.

¹ Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 1-2 додатковий, од. зб. 365.

² АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-2 додатковий, од. зб. 365, арк. 2.

При однокінному запрягу також використовували дугу, гнуту з деревини верби.

За результатами виконаних робіт дослідники отримали цікавий етнографічний матеріал, який показує розвиток господарської діяльності людності Південно-Східної Слобожанщини. Це дало змогу прослідкувати ступінь збереженості традиції та її трансформації, еволюцію традиційного інвентарю й висвітлення процесу його заміни фабрично-заводськими виробами.

³ АНФРФ ІМФЕ, ф. 1-2 додатковий, од. зб. 365, арк. 8.

⁴ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии : очерк по этнографии края / [под ред. В. Иванова]. – Харьков : Издание Харьковского губернского статистического комитета, 1898. – Т. 1. – С. 626.